

تاریخ گیلان

(از برآمدن سردار سپه تا بر افتادن رضاشاه)

ناصر عظیمی

سرشناسنامه: عظیمی، ناصر ۱۳۳۳
 عنوان و پیدآور: تاریخ گیلان (از برآمدن سردار سپه تا برافتادن رضاشاه)
 ناصر عظیمی. [به سفارش حوزه هنری گیلان]
 مشخصات نشر: رشته فرهنگ‌ایلیا، ۱۳۹۸
 مشخصات ظاهری: ۵۰۵ ص.
 شابک: ۹-۶۴۶-۱۹۰-۹۶۴-۹۷۸
 موضوع: گیلان -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
 موضوع: گیلان -- تاریخ -- قرن ۱۴ ق.
 موضوع: ایران -- تاریخ -- پهلوی، ۱۳۰۴ - ۱۳۲۰
 رده‌بندی کنگره: DSR ۲۰۴۹
 رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۲۳
 شماره کتابخانه ملی: ۵۷۰۷۲۵۲

● تاریخ گیلان؛ از برآمدن سردار سپه تا برافتادن رضاشاه

● ناصر عظیمی

● ویراستار فنی و زبانی: هادی میرزائزاد موجد

● چاپ نخست: ۱۳۹۹ ● شمارگان: هزار نسخه ● شماره نشر: ۷۵۲

● نسخه‌پردازی و آماده‌سازی: کارگاه نشر فرهنگ‌ایلیا

● همه‌ی حقوق این کتاب محفوظ است

● شابک: ۹-۶۴۶-۱۹۰-۹۶۴-۹۷۸

● نشر فرهنگ‌ایلیا؛ رشته خ آزادگان، جنب دبیرستان بهشتی، خ حاتم، شماره ۴۹

● تلفن: ۰۱۳-۳۳۳۴۴۷۳۲ ۳۳۳۴۴۷۳۲ ۰۱۳-۳۳۳۲۱۸۲۸ ● دورنگار: ۰۱۳-۳۳۳۲۱۸۲۸

فهرست

۹	یادداشت حوزه هنری گیلان.....
۱۱	پیش‌گفتار.....
۲۱	فصل اول: تحولات سیاسی.....
۲۱	مقدمه.....
۲۲	امنیت مهم‌ترین خواست مردم.....
۳۲	تغییرات تقسیمات کشوری گیلان در دوره‌ی پهلوی اول.....
۳۶	گیلان در انوار: مسیمات کشوری جدید (آبان و دی‌ماه ۱۳۱۶ خورشیدی).....
۴۲	تحولات سیاسی در گیلان: (در بطن تجدد آمرانه).....
۴۵	کشاکش بین دولت و خدایان نظامی.....
۵۱	کشاکش بین انگلیس و شوروی در گیلان.....
۵۵	حوادث لنگرود و برکناری نادر سلطان‌نشین.....
۶۱	تیپ مستقل شمال، قدرت‌یافته تا بر گیلان.....
۶۵	شورش و مخالفت‌های پراکنده و بی‌فایده با قیام گیلان.....
۶۵	شورش ابراهیم کسمایی معروف به کبریا تخریب.....
۶۷	شورش سیدجلال چمنی.....
۶۹	سرگشتگی احسان‌الله‌خان.....
۷۳	اعتصاب و اخراج معلمان؛ وجه دیگری از دوگانگی قدرت.....
۷۶	جمهوری دوم در گیلان!.....
۸۳	مجلس پنجم، مجلسی مهم برای سردار سپه.....
۸۷	خیابان‌کشی در رشت و تغییر رئیس تیپ مستقل شمال.....
۱۰۲	مقدمات سلطنت رضاخان پس از پیروزی بر شیخ خزعل.....
۱۰۶	رضاخان در بندرپهلوی و رشت.....
۱۰۷	حاکم جدید گیلان و تغییر سلطنت.....
۱۰۹	سرتیپ زاهدی با همان وظایف آیرم.....
۱۱۰	انتخابات مجلس مؤسسان در گیلان.....
۱۱۱	ترور حاکم نظامی قومنا.....
۱۱۸	انتخابات مجلس ششم و راه و رسم جدید زاهدی.....
۱۲۸	انتخابات مجلس ششم در رشت، تصریحی پوشیده!.....
۱۳۰	سرخوردگی شدید سرتیپ زاهدی و تغییر شیوه‌ی اعمال قدرت.....
۱۳۵	انتخابات دوره‌ی هفتم مجلس.....
۱۳۵	برکناری سرتیپ زاهدی از ریاست تیپ مستقل شمال.....
۱۳۶	کنگره‌ی ارومیه و تشدید بگیر و ببندها.....
۱۴۵	بوروکراسی دولتی به‌جای قشون (دگردیسی قدرت در گیلان!).....

انتخابات دوره‌ی هشتم مجلس شورای ملی در گیلان	۱۵۱
سال ۱۳۱۰ و قانون مجازات مقدمین علیه امنیت و استقلال مملکت	۱۵۲
لیاس متحدالشکل در گیلان	۱۵۴
کشف حجاب اجباری در گیلان	۱۵۷
یک نمونه از حوادث کشف حجاب اجباری در گیلان	۱۶۶
تغییر فاطمی، حکمران گیلان	۱۶۸
قانون تقسیمات کشوری و تمرکز بیشتر قدرت بوروکراسی	۱۶۸
تعیین و برکناری کدخدا توسط ارباب	۱۷۰
رشت- انزلی؛ شهر بی دفاع	۱۷۱
حکمران گیلان از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ خورشیدی	۱۷۸
فصل دوم: تحولات اقتصادی	۱۸۱
ساخت متفاوت طبیعی و رواج نوع تولید محصولات کشاورزی	۱۸۷
تأثیر ساخت طبیعی و جغرافیایی بر رویکرد تولید کالایی در ناحیه‌ی شرقی	۱۹۲
تمرکز تولید کالایی در شرق گیلان	۱۹۳
کشت برنج، تولید و رواج تولیدی آن	۱۹۶
مقدار محصول برنج	۲۰۰
نوع برنج‌های تولیدی در گیلان	۲۰۱
روابط تولیدی بین مالک و زارع در کشت برنج	۲۰۱
تغییر کشت برنج برای وضع بهتر راجع به	۲۰۵
صادرات برنج	۲۰۶
چای کاری	۲۰۹
عملکرد در هکتار چای	۲۱۷
تبلیغ تجاری چای	۲۱۸
نخستین کارخانه‌های چای خشک‌کنی	۲۱۸
مهدوی به جای ژرژ پرتیوا (جهش بزرگ در توسعه‌ی کشت چای)	۲۱۹
شیلات گیلان	۲۲۴
تقسیم‌بندی مکانی و زمانی صید توسط شرکت شیلات	۲۲۹
تولید ابریشم	۲۳۰
جنگل	۲۳۳
وضعیت صنعت در گیلان	۲۴۱
ساخت فعالیت‌های اقتصادی جمعیت	۲۴۹
تجارت بین دو نظام متفاوت	۲۵۲
تشکیل «جمعیت نهضت اقتصاد» برای مقابله با سیاست تجاری شوروی	۲۶۱
تداوم درگیری بر سر تجارت	۲۶۵
انحصار تجارت خارجی کشور	۲۷۳
فصل سوم: تحولات زیربنایی (حمل و نقل و ارتباطات)	۲۷۵
تحول در شبکه‌ی حمل و نقل	۲۷۵
شبکه‌ی راه‌ها در گیلان	۲۸۰

۲۸۲	دهه‌ی دوم، دهه‌ی ساخت پل‌های استراتژیک
۲۸۳	پل سفیدرود
۲۸۵	ساخت دو پل در بندرپهلوی (انزلی)
۲۸۸	ساخت پل عراق و صیقلان در رشت
۲۸۸	پل عراق
۲۸۹	پل صیقلان
۲۹۰	خطوط کشتی‌رانی و حمل و نقل دریایی
۲۹۳	خط آهن پیربازار - رشت
۲۹۴	حمل و نقل هوایی
۲۹۵	شبکه‌ی ارتباطی - پست و تلگراف و تلفن
۲۹۶	ارتباطات بی‌سیم
۲۹۶	تأسیس شبکه‌ی تلگراف
۲۹۸	تأسیس شبکه‌ی تلفن
۳۰۳	فصل چهارم: تحولات جمعیتی و توسعه‌ی شهری
۳۰۴	تحولات جمعیتی گیلان
۳۰۹	شهرنشینی و توسعه‌ی شهر - زی
۳۱۲	تحولات شهری و شهرسازی در شهر رشت
۳۱۳	تحولات شهرسازی در رشت
۳۲۴	خیابان پهلوی رشت، الگوی شهرسازی در دهه‌ی بیست و یکم
۳۲۶	میدان بلدیه‌ی رشت نماد مدرنیزاسیون جدید و تجدید امرانه
۳۲۸	بندرپهلوی، نماد دیگری از تجدید امرانه
۳۲۹	تشکیل شبه‌جزیره‌ی انزلی
۳۳۱	زمان تشکیل شبه‌جزیره‌ی انزلی
۳۳۲	تاریخچه‌ی سکونت در انزلی
۳۳۷	تشکیل یک کلنی روسی در انزلی
۳۴۵	«خوشتاریا» سلطان میان‌پشته‌ها
۳۴۹	آیا محدوده‌ی انزلی همان محدوده‌ی بندرپهلوی بود؟
۳۵۳	بندرپهلوی بر مدار توسعه و تجدید
۳۶۱	تصویرذهنی و عینی تهران‌نشینان از شهر رشت و انزلی
۳۶۶	از نگاهی دیگر
۳۷۱	فصل پنجم: تحولات آموزشی و فرهنگی
۳۷۱	معارف (آموزش و پرورش جدید) پیش از ۱۳۰۰ خورشیدی
۳۷۲	آغاز آموزش نوین دولتی
۳۷۴	معارف پس از شکست انقلاب جنگل
۳۷۶	نظام آموزش نوین در ایران
۳۷۸	اولین احصائیه‌ی معارف و انواع مدارس
۳۸۴	مدارس قدیمه
۳۸۶	وضعیت تحصیلی به تفکیک آموزش جدید و سنتی

۳۸۷	زمان شروع سال تحصیلی
۳۸۷	آموزش دختران از نگاه پیک سعادت نسوان
۳۹۰	ادامه‌ی تحول در آموزش جدید
۳۹۶	وضعیت مکتب‌خانه‌ها
۳۹۷	مدارس قدیمه
۳۹۷	تحول سریع آموزش در دهه‌ی دوم ۱۳۰۰ خورشیدی
۴۰۰	در مقطع دبستان
۴۰۰	تأسیس مدارس مختلط در مدارس جدید
۴۰۲	تحول بزرگ در پایان دوره
۴۰۳	در مقدمه دبیرستان
۴۰۴	در مقطع دبستان
۴۰۵	توسعه مدارس مختلط در دوره‌ی دبستان
۴۰۸	مکتب‌خانه‌ها و برآیندهای آموزشی
۴۰۹	مدارس قدیمه
۴۰۹	جهش بزرگ در آموزش
۴۱۱	میزان باسوادی
۴۱۵	تحولات فرهنگی
۴۱۶	«جمعیت فرهنگ رشت» متسا کارم، فرهنگی بزرگ در گیلان
۴۲۵	جدایی بنیان‌گذار جمعیت فرهنگ رشت از جمعیت
۴۲۶	فعالیت‌های فرهنگی جمعیت فرهنگ رشت
۴۲۸	تعطیلی جمعیت فرهنگ
۴۳۵	تئاتر و سینما در گیلان
۴۴۳	نمایش‌ها، زیر ذره‌بین اداره‌ی معارف
۴۴۴	تأسیس سینما در گیلان
۴۵۲	موسیقی مدرن در گیلان
۴۵۷	جنبش نسوان رشت به مثابه‌ی یک جنبش فرهنگی
۴۶۲	عقاید روشنگر نوع دوست
۴۶۹	جنبش نسوان در عمل
۴۷۰	تأسیس کتابخانه‌ی ملی رشت (یک وجه‌ی فرهنگی مهم)
۴۸۲	برآیند سخن
۴۸۶	منابع و کتاب‌شناسی
۴۹۵	نمایه

تقدیم به پدرم

زنده‌یاد سید ابوالقاسم عظیمی دویخشری

پیش‌گفتار

کتابی که پیش روی شماست، سومین جلد از کتاب تاریخ گیلان است که تحولات سیاسی، اقتصادی، زیربنایی، اجتماعی و آموزشی - فرهنگی سال‌های ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ خورشیدی را دربر می‌گیرد. دو جلدی که پیش‌تر توسط انتشارات فرهنگ‌ایلیا منتشر شده، «تاریخ گیلان: از آغاز تا پایان حکومت‌های خان‌سالار» و «تاریخ گیلان: از آغاز ورود شاه عباس اول به گیلان تا پایان انقلاب جنگل» نام دارند.

جلد حاضر، ادامه‌ی آن دو جلد است. دوره‌ی این کتاب تاریخ گیلان را دربر می‌گیرد که از مهم‌ترین دوره‌های تاریخی گیلان و ایران است، زیرا در این دوره است که پایه‌ی تحولات مدرن گیلان به صورت «نهادی» شکل می‌گیرد. در انقلاب مشروطه، نیروهای جدیدی در تاریخ معاصر ایران برخاست که شورشی علیه شیوه و سبک حاکمیت و اداره‌ی حکومت توسط سلطنت مطلقه‌ی استبدادی بود، که هزاران سال بی‌هیچ تغییر ساختاری ادامه داشت، اما این نیروهای انقلابی و متجدد طی پانزده سال (۱۲۸۵ تا ۱۳۰۰) نتوانستند به یک قدرت متمرکز دست یابند که سازنده‌ی دولت-ملت و نهادهای مدرنی باشد که بتواند هم‌تدرج با متمرکز را پدید آورد و هم به نهادهای مدرن به‌صورت دموکراتیک، مضمون واقعی تجدید ببخشد. در دوره‌ی پهلوی اول بود که قدرت متمرکز پدید آمد و نهادهای مدرن هم از طریق تجدید امرانه و مهندسی از بالا، اما به شکل استبدادی، صورت تحقق به خود گرفت.

از منظر تاریخ گیلان در این دوره، نهادهای نظامی و انتظامی، ابتدا نقش محوری در تحولات سیاسی ایفا می‌کردند اما از دهه‌ی دوم ۱۳۰۰، نهاد بوروکراسی نوپا، جای نهاد نظامی را گرفت. در دهه‌ی دوم که نهادهای بوروکراسی غیرنظامی جای نهادهای نظامی را گرفت، اقتدارگرایی و استبداد نه‌فقط کاهش نیافت که قدرتی بلارقیب پیدا کرد. اما این دوره فقط در

استبداد مطلقه‌ی فردی خلاصه نمی‌شود. در آن همچنین نهادهای مدرن با کارکردهای مدرن که تا امروز تداوم یافته، مستقر شدند. نهاد آموزش نوین شکل امروزی به خود گرفت و انقلابی در آن پدید آمد. تأسیس سینما و ترویج تئاتر، به‌ویژه در دهه‌ی نخست، به شکل نهادهای عمومی مورد استقبال گسترده قرار گرفت. شهرسازی شکلی نوین پیدا کرد و به ویرترین تجدد آمرانه تبدیل شد و دو شهر رشت و انزلی به عنوان نمونه‌ای از شهرسازی مدرن، به شهرت ملی دست یافتند. صنعت مدرن و ملی در گیلان، به‌ویژه از دهه‌ی دوم ۱۳۰۰ خورشیدی، پایه‌گذاری و الگوی سال‌های بعد شد. شبکه‌ی حمل و نقل و ارتباطات به شکل مدرن سامان یافت و ایجاد شبکه‌ای از جاده‌ها و پل‌های استراتژیک، گیلان به بازاری یکپارچه تبدیل شد. تولید کالایی در کشاورزی، شکل گسترده و امروزی به خود گرفت. برای نخستین بار گیلان مقصد سفرهای گردشگری گسترده شد. قانون تقسیمات کشوری به تمرکز قدرت سلسله مراتبی شکلی نوین داد. بازسازی آن‌که از این دوره، مجموعه‌ای از تحولات، پایه‌ی نهادهای مدرن و امروزی را در گیلان پایه‌گذاری کرد. از این‌رو بررسی تاریخی این دوره بسیار مهم است. با این حال تا جایی که نویسندگان ملی این بررسی دریافت، برای این دوره از تاریخ گیلان تقریباً هیچ پژوهشی که در آن تئوری تاریخی در قلمروهای سیاسی، اقتصادی و اجتماعی و فرهنگی به‌صورت یکجا و در ترکیبی با هم مورد پژوهش جدی قرار گرفته باشد، در دست نیست. منظور، پژوهش‌هایی از نوع کلان‌روایت‌هاست، نه مطالعات موردی. از این‌رو این نوشته، نقطه‌ی عزیمت خواهد بود و پیداست که در از بواقص کم نیستند.

دشواری پژوهش برای این دوره، تنها نبود پژوهش‌های پیشین نبود که راهی ناهموار پیش رو قرار می‌داد، بلکه فقدان داده‌های تاریخی و پراکنده بودن آن‌ها، پژوهشگر این دوره‌ی تاریخی از گیلان را به انجام پژوهشی جدی ترغیب نمی‌کند و شاید علاوه بر برخی ملاحظات، همین موضوع بوده که نبود پژوهش‌های پیشین را رقم زده است. به عنوان یک نمونه در مورد تحولات آموزشی گیلان در این دوره با جستجو و پی‌گیری‌های فراوان نویسنده در گیلان، هیچ‌کدام از نهادهای کتابخانه‌ای و اسنادی نه فقط یک سالنامه‌ی احصائیه‌ی معارف (آموزش و پرورش) این دوران را در اختیار نداشتند، بلکه بسیاری از مدیران دستگاه اجرایی محلی مرتبط هم حتا نامی از آن نشنیده بودند! طنز قضیه در این بود که هیچ‌کدام از دستگاه‌های اجرایی و سازمان‌های بخشی هم کتابخانه‌ای که بتوان منابع این دوران را به‌عنوان پایه‌ی تحولات مدرن گیلان در آن یافت، نه فقط در آرشیو خود نداشتند، بلکه اطلاع هم نداشتند که این داده‌ها در

کجا یافت می‌شود. در حالی که می‌دانیم داده‌های آماری کمی و کیفی در دستگاه‌های بخشی در دوره‌ی پهلوی اول به‌صورت منظم تولید و انتشار می‌یافت. در برخی موارد که این داده‌ها در دست بود، متوالی و منظم نبودند تا بتوان روندی منطقی را در آن‌ها دریافت و تحلیل کرد. دستیابی به اسناد دولتی این دوره هم به قول فردوسی «یکی داستان است پر آب چشم».

در هر حال با جستجوهای بسیار در کتابخانه‌ی ملی رشت، کتابخانه‌ی مجلس شورای اسلامی، کتابخانه‌ی ملی ایران (در تهران) و سازمان اسناد و کتابخانه‌ی ملی گیلان، کتابخانه‌ی مرکزی دانشگاه تهران و غیره، برای موضوع پژوهش این کتاب، منابع دست اول که بتوان تاحدودی، تأیید می‌کنم فقط «تا حدودی» مسیر و منظره‌ی تحقیق تاریخی را روشن ساخت، فراهم شد. این‌رو از مسئولان و دست‌اندرکاران این نهادها که با روی خوش و همکاری صمیمانه، دسترسی به منابع کتابخانه‌ای خود را برایم فراهم کردند، سپاس فراوان دارم.

همانند دو جلد نخست، این شته هم ابتدا براساس «ترزهای پیشینی» (ترزهای پیش از شروع مطالعه) سامان یافته است اما در تأکید باید گفت که این ترزا، پس از ورود به تحقیق و در برخورد با واقعیت‌ها و اسناد، صورت رفت و برگشتی، بارها و بارها تصحیح و بازنگری شده‌اند تا بتوانند واقعیت‌ها را به نحو مناسب‌تر، در عین‌چوب یک نظریه‌ی انسجام یافته، بازتاب دهند. بنابراین ترزهای پیشینی این پژوهش به‌هیچ‌وجه صلب و سخت و فولادین نبوده‌اند! برخی از آنان هم «پسینی» هستند، یعنی در جریان پژوهش و بررسی‌ها و پس از دیدن شواهد جدید و تدقیق بیشتر، پیشنهاد شده‌اند.

به عبارت دقیق‌تر، ترزا یا گزاره‌های پیشینی، ابتدا تدوین و سپس در تعامل مستمر و دیالکتیکی بین «سوژه» و «اُبژه» تصحیح و تکمیل شده‌اند. در این مسیر نخست نقطه‌ی عزیمت «ذهن» و مقصد، «عین» بوده است. اما این مسیر چنان که گفته شد خطی و مستقیم و یک‌طرفه طی نشده، بلکه مسیری رفت و برگشتی بین ذهن یا سوژه‌ی شناسا و عین یا متعلقات شناخت تاریخی وجود داشته است. بارها در فرایند مطالعه، اسناد و شواهد جدید، به تصحیح و تکمیل ذهن یا سوژه‌ی شناسا و درواقع ترزهای پیشینی منجر شده است. اما ذهن یا سوژه‌ی شناسا هم منفعل نبوده و پس از مشاهده‌ی اُبژه‌ها، یعنی اسناد و متعلقات شناخت، به جمع‌بندی اسناد و تحولات عینی پرداخته و سرانجام به انتزاع، تجرید و تبیینی فراتر از «عین خام» دست یافته و در نتیجه ترزهای پیشینی کتاب، این‌گونه تصحیح، تکمیل و ساخته و پرداخته شده‌اند.